

[3, 95]. Наприклад: *Богородиця бережком ходить* [9]; *Ішов Миколай лужком-бережком*, / *Святий Миколай лужком-бережком* [2, 10].

Отже, у результаті аналізу текстів зимового обрядового циклу було виявлено низку синтаксичних конструкцій на позначення темпоральних і локативних відношень, які з різною частотністю та послідовністю вживаються у східнополіському говорі. Аналогічні конструкції функціонують і в сучасній українській літературній мові, що засвідчує їх безпосередній вплив на становлення та розвиток української мовної системи.

Список літератури

1. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка у сучасній українській літературній мові / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1971. – 120 с.
2. Данилевська Н. Ішов Миколай / Н. Данилевська, М. Ткач. – К. : Сніва, 1996. – 56 с.
3. Добош В. І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів (прийменникові конструкції) : текст лекцій / В. І. Добош. – Ужгород, 1972. – 48 с.
4. Добош В. І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів : текст лекцій / В. І. Добош. – Ужгород, 1971. – 120 с.
5. Железняк М. Г. Прийменники в говорі і в поезії / М. Г. Железняк // Мовознавство. – 1985. – № 3. – С. 49–50.
6. Журнал «Сіверянський літопис» за 1995 – 1999 рр. : анотований покажчик змісту / укл. С. Воїнов. – Чернігів, 2000.
7. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К. – Одеса : Вища школа, 1981. – 144 с.
8. Історія української мови : синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук [та ін.] ; відп. ред. А. П. Грищенко ; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1983. – 504 с.
9. Палтська калядка // Данилевська Н. Перетик / Н. Данилевська, М. Ткач. – К., 2001. – Режим доступу : <http://hovirky.livejournal.com/20882.html>.

Галина Радкевич (Київ), лаборант I категорії
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,

Юлія Радкевич (Київ), магістрант
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Рослинний світ козацького степу

Найяскравішу сторінку до історії українських степів вписали запорізькі козаки. Духовну велич степу вони оспівали у піснях, думах і легендах. Донесена до нас історія запорізького краю нагадує нам, що степ – це природна колиска, яка викохала український народ. Для нас степ назавжди залишиться символом свободи і простору.

Захоплююча безмежність степових просторів постає перед нами в описі великого Гоголя. Ось рядки з його повісті «Тарас Бульба»: «Степ що далі, то все кращав. Тоді увесь наш південь, увесь той простір аж до самого Чорного моря був неторканою зеленою пустелею. Ніколи плуг не переходив незмірними хвилями диких рослин. Самі лише коні, ховаючись у них, мов у лісі, витолочували їх. Нічого в природі не могло бути кращого за степ. Уся поверхня землі була немов зеленозолотий океан, по якому бризнули мільйони різнобарвних квіток. Крізь тонкі та ви-

сокі стебла трави пробивалися блакитні, сині й фіялкові волошки; жовтий дрок стримів своєю пірамідальною верхівкою; біла кашка своїми шапками-парасольками рябіла на поверхні; занесений бо-зна звідки колос пшениці наливався в гушавині... Степи, степи! Які ж бо ви з біса гарні!.. [1].

Прибуваючи до безмежного українського степу, козаки, звичайно, селилися понад Дніпром та Південним Бугом і їхніми численними притоками. Особливо притягував їх Дніпро – священна й заповідна для козаків ріка, годувальниця і помічниця. Майже весь береговий простір Дніпра, за винятком порогів, був вкритий розкішними й малопрохідними плавнями, що давали запорізьким козакам і ліс, і сіно, й безліч дичини та звіра [2,34].

Запорізький степ мав своєрідну особливість: «відкритий, безмовний, всипаний природними пагорбами, перетятий ярами й долинами, він іноді вражав очі чудовою грою зелені, інколи здався висušеним пекучим промінням сонця» [8]. За характером самої поверхні, за кліматом і рослинністю весь степ був далеко не однаковим: північна окраїна гористіша й вища, південна рівніша й більш нахилена до берегів Чорного й Азовського морів; північна окраїна вологіша й родючіша, південна, чим ближче до кордону, тим безводніша й бідніша на рослинність; північна окраїна запорізьких вольностей не так терпить від палючого сонячного проміння; південна ж особливо зазнає страшної дії спеки, котра нерідко винищує тут, наприклад, при тривалому бездощів'ї, всю рослинність, страшенно розжарює степове повітря й робить у землі глибокі тріщини. З цієї причини південна окраїна запорізьких степів, особливо нинішня херсонська рівнина, у польських і російських письменників минулих століть переважно мала назву «Дикого поля», «пусто-поля», «Чисто-поля» [11]. На цьому Дикому полі рятівними оазами були лише нечисленні ріки та декотрі балки, на берегах і схилах яких утримувалася, часом і в пекуче, сухе й безводне літо, лісова й трав'яна рослинність.

Щоб краще уявити собі українські степи у далекому минулому, варто прочитати лише кілька уривків з історико-мемуарних творів XIV- XVII ст. Михаломом Литвином: «Поверхня землі... настільки родюча, що зорана лише раз парою волів, вона дає найвищі врожаї. Навіть необроблена рілля дає рослини, які годують людей своїм бадиллям або корінням... [6].

Одна з унікальних особливостей українського степу – здатність швидко міняти свій вигляд. Він наче заливається то яскравими, а то й тьмяними барвами: він жовтіє і аж ніби золотиться, а за тиждень вже червоніє; то стає сріблясто-білим, перламутрово-сизим чи синюватим. Чи то знову – сизо-зеленим або рудо-вохристом! До 15 разів за весну і літо змінює степ своє забарвлення. Тому він дуже мінливий і не однаковий різної пори року. Коли побуваєш на одній і тій самій ділянці степу спочатку ранньої весни, а потім під її кінець, на початку літа та всередині, просто не віриться, що так різночуже може змінюватися зовнішній вигляд степу, так би мовити, його обличчя.

У цій країні, не захищеній від холоду, зима буває суворішою, ніж у захищених місцевостях. Рано навесні – в кінці березня й на початку квітня – степ здається здалеку ще мертвеним, невиразним із-за укриваючої його минулорічної трави. Де-не-де білі язика снігу ще лежать балками. Та підійшовши трохи ближче, ми поба-

чимо безліч квітучих рослин, більшість з яких тільки і зустрічається в степу. Відразу після сходу сонця розкриваються ніжно-білі та блідо-бузкові дзвоники шафраната, світло-рожеві пахучі квітки брандушки різнокольорової. Трохи пізніше на схилах балок зацвітає сон-трава. Дзвониковидні квітки великі – фіолетові, бузкові, іноді синьо-фіолетові – з дрібними відстовбурченими волосками. Декілька теплих днів – і степ стає ліловим від дзвоників сон-трави.

В цю пору тисячі різноманітних квітів укривають степ барвистим килимом: волошки, гвоздики, півники, степові тюльпани, зірочки та ін. Безмежне море трав постає перед нами: пирій, катран, чебрець, чорнобильник, дика цибуля, пижмо, лобода, реп'ях, кропива, полин, лопух, м'ята, очерет, заяча капуста, в'язник; чільне місце серед них займали типчак, євшан (степовий полин) і слухняна всім вітрам ковила.

Не встигає відцвісти сон-трава, як зацвітає горицвіт (адоніс). Це буває наприкінці квітня – на початку травня, коли степ із сірувато-зеленого стає смарагдово-зеленим. Горицвіт легко впізнати по великих золотисто-жовтих квітках, які горять, як яскраві зірки, розкидані всюди степом. Поєднання лілового та вогненно-золотого кольорів роблять весняний степ невимовно красивим.

Одночасно викидає китиці голубуватих квіточок гіацинт або, як його ще називають у народі, – гадюча цибулька. Її скупчення створює яскраво-сині плямки. Зі стебельця цієї рослини, тісно притулившись один до одного, звисають малесенькі сині дзвіночки, які поширюють навколо приємний аромат. Гадючою цибулькою рослину назвали тому, що під час її цвітіння після зимової сплячки з'являються гадюки. Буйно розквітали полуниці зелені, земляний горіх, шавлія поникла, подорожник, вероніка весняна та ін.

На початку травня місцями все заслано суцільним килимом степових півників, синіх, фіолетових і жовтих. Вони ростуть кільцями, усі квіти яких забарвлені завжди однаково, так як виходять з одного дуже розгалуженого кореневища. Але так як сині та жовті кільця ростуть упереміж, то утворюється справжній квітник.

Незабутнє враження справляють у травні десятки гектарів яскраво-червоної півонії тонколистої (воронцю). Між тим, латинська назва цієї рослини походить від прізвища старогрецького лікаря Пеона, який, за легендою, лікував її корінням.

Та ось нарешті перед нами – незабутня картина ранньолітнього буйноцвіття катрану татарського. Увесь великий (до метра в діаметрі), кулястий кущ цієї рослини всуціль всіяний тисячами дрібненьких хрещатих, білих та медвяно запашних квіточок. Коли степи були ще нерозорані, масове цвітіння катрану справляло незабутнє враження. Про нього є навіть народна пісня – «Ой не цвіти буйним цвітом, зелений катране...».

Катран татарський належить до степових рослин типу “перекотиполе”. Восени висохле стебло (заввишки до 1 м), густо розгалужене від основи, відривається і котиться по степу. Завдяки розчепірено-волотистому суцвіттю невеликих численних ароматних квіток рослини катрану в квітні-травні, іноді на початку червня схожі на великі сніжно-білі кулі. Катран можна їсти. Молоді листки і стебла з бутонами на смак нагадують капусту. Насіння містить 14 % жирної олії [5, 170-175].

Із середини червня степ набуває барвистих відтінків: посилюється рожевий завдяки цвітінню еспарцета донського, залізнякав бульбистого і колючого. До кінця

місяця переважає поєднання жовтого кольору (люцерна румунська, підмаренник руський) з рожевим (в'язіль барвистий).

Захоплююче видовище викликають значні ділянки степу, суціль укриті квітучими дикими тюльпанами: темно-червоними, жовтими, білими, рожевими, строка-тими. Великі плями тюльпанів одного кольору лежать на певній відстані один від одного, а то й відразу поруч. В деяких місцях квітів так багато, що степ здається вистеленим червоно-жовтими мереживними килимами.

Д.І. Яворницький наводить розповідь старожила: «...А що вже між тою травою та різних ягід і говорити нічого: оце було як вийдеш у степ та як розгорнеш траву, та так і бери руками полуниці. Цієї погані, що тепер порозводилось, ховрашків та гусені, тоді й не чували. От які трави були!» [9].

У кінці спекотного липня, коли більшість степових рослин вже посохла, блищать остюки тирси. У серпні степ тьмяніє і набуває солом'яно-буруватого відтінку. Це монотонне тло деякий час оживляють бузкові кулі лещиці волотистої, кермека широколистої, жовті суцвіття дивини східної та овальнолистої. Пізньої осені степ ще більше буріє.

Степ з кожним днем стає все барвистішим та мальовничішим. Вдень стає майже так само тепло, як влітку. В цей час зацвітає барвінок і красень степів – воронець (степова півонія). Останній переважно по схилах та поблизу чагарників. Його палаюче-червоні, як розжарене вугілля, квітки напіввідкриті у вигляді чаші й яскраво контрастують з густою зеленню дрібно розсічених пірчастих листочків. Воронець майже зник у степових краях, витоптаний колгоспною худобою по крутих схилах балок. Шкода його! Адже цю надзвичайно красиву квітку можна було б назвати національною квіткою України, адже колись він заливав своїм чудовим забарвленням весь наш південний степ.

Літо – період всеохоплюючого цвітіння різнотрав'я. Цілинний степ стає фіолетово-синім. Це цвіте шавлія (шалфей). У цей же час цвіте чебрець – надзвичайно духмяна рослина, а також – конюшина, материнка, звіробій, астрагал, волошки (васильок), шолудивник (митник), оман (девясил). Сивими плямами серед трав виділяються полини. Різнотрав'я надає степу пишнobarвистий, мальовничий вигляд. Все навколо напоєне його пахощами та гудінням і дзижчанням комах. Безхмарне небо заповнене нестихаючими піснями невидимих жайворонків [3, 64].

Середина червня – період цвітіння степових злаків, які складають переважаючу частку степового килима. Це рослини з непоказними квітами, але вони дають чудове сіно. Із злаків, крім ковили і типчака, пирій, види тонконогу, костриця, тимофіївка, лисохвіст.

Степ, такий ошатний весною та на початку літа, з середини липня поступово вигорає, бліднішає, забарвлюється в солом'яно-жовтий колір. Де-не-де виділяються яскраво-зелені хащі молочаїв. Наприкінці серпня частина рослинності засихає, а жмутки тирси надають степу смутний сивуватий відтінок. Увагу привертають великі яскраві кошики безсмертника, які підносяться на стебельці з дрібними сріблясто-сірими листочками.

Потім зацвітає ковила, її довге «пір'я» стелиться й зливається в суцільну поверхню, яка гойдається, наче хвилі розбурханого моря. Здається, що увесь неозорий простір пливе і пливе цими сріблястими хвилями кудись за далекий маревний обрій. На його фоні виділяється, високо вгору піднявши свої малиново-червоні китиці, будяк степовий, швидко набирає ріст коров'як фіолетовий.

Довгі остюки ковили перекочуються, мов морські хвилі, від найменшого подиху вітру. Проте швидко їх здуває вітер, і тоді ковила знову мало звертає на себе увагу серед інших трав. Значно пізніше, вже літом, цвіте особлива ковила – тирса. Вона вища і грубіша, її дернини утворюють великі купини [7].

Шавлія разом з чебрецем, який часто зустрічається в степу, та іншими травами наповнюють сухе степове повітря своїми бальзамічними пахощами, які діють збуджуюче і зміцнююче на людину. Тому в степу таке п'янке повітря: воно напоєне пахощами квітів та ефірних олій. Від сходу до заходу сонця гудуть джмелі, бджоли, поспішаючи скористатися буйним степовим різнотрав'ям.

У степу дихається особливо легко, привільно тому, що тут перед людиною, куди не глянь, відкривається безмежний, нічим не прикритий простір. Якщо в дрімучому лісі врешті-решт робиться моторошно й хочеться пошвидше вибратися на відкрите місце, то степ, навпаки, начебто манить у далечінь, по ньому хочеться йти і йти вперед. Мільйони квітів усюди привітно дивляться на тебе й наче нашіптують якусь степову таємницю.

Цікавими є рослини степу, які об'єднуються у групу перекотиполе. До них належать кермек, катран, курай, лешиця, миколайчики та інші. У всіх цих рослин міцна коренева система, заглиблена у ґрунт; вони добре пристосовані до нестачі вологи. На початку осені, коли визріває насіння, у всіх рослин перекотиполе стебла згинаються так, що рослини набувають майже кулястої форми. Вітер відриває висохле стебло і котить його степом, розсіваючи насіння. Ніби з краю в край прокочується велика кількість природних сівалок надзвичайно простої, але дуже ефективної конструкції.

Моторошне враження справляє такий степ у місячні ночі, коли, зчепившись один з одним, перекотиполе, що стрімко несуться ураганим вітром, стрибають степом на декілька метрів. Недаремно в народі ці рослини називають степовими або вітровими відьмами.

Степ не можна назвати в повній мірі безлісним. У балках і ярах поруч з густими травами зростають низькорослі степові чагарники: глід, терен, кілька видів дикої троянди-шипшини, степова вишня, степовий мигдаль, карагана кущова та карагана скіфська (народна назва карагани – дереза, рокита, чипуга, чепіжник, розалія), спірея (таволга). Часто вони утворюють своєрідні низькорослі гаї. Та й у самому степу тут і там розкидані кислиці – дикі яблуні та груші [10,49].

Місцями ж весь степ покритий темними плямами дерезняка. Дереза (карагана) розмножується кореневищами, тому й утворює густі непролазні чагарі до коліна чи по груди заввишки. Переважно росте на схилах вибалків.

У квітні-травні на гілках дерези серед зелені листочків досить рясно розвиваються жовті метеликоподібні квіти, багаті на нектар та пилок. Цікаво, що стулки бобів цього чагарника мають здатність раптово спіральньо закручуватися, завдяки

чому насінини розлітаються навсібіч, наче вистрелені з мініатюрної катапульти. Молоді пагони дерези гарно поїдають вівці, але від інших тварин гілки цих чагарів захищені дрібними колючками – видозміненими прилистками.

У другій половині квітня зацвітає ще один вельми характерний степовий приземкуватий чагарник заввишки хіба що до пояса – мигдаль степовий. Його народні найменування: бобчук, горішник, заячі горішки, польові горішки. Цікаво було б простежити походження всіх цих виразних назв, але ясно, що більшість із них підказана самою природою і зумовлена дуже своєрідними плодами, які справді нагадують горішки. А ще за рясний рожевий цвіт його називають дівочою кров'ю.

Росте мигдаль на схилах невеликими групами чи куртинами, а іноді утворює й справжні зарості. Ледь весною на гілках почнуть з'являтися молоді ніжно-зелені листки, як одразу ж за день-два розпусяться гарні п'ятипелюсткові квіточки. Густе плетиво гілок низькорослих заростей бобчука наче вкривається серпанком густого ніжно-рожевого туману. Влітку на місці квіток утворюються гарненькі, ніби іграшкові, плоди, оті самі „горішки” – видовжено еліптичні, сухі шкірясті кістянки. Вони зверху вкриті дуже густим опушенням, наче якісь дивовижні крихітні хутрові звірятка. Ядро горішка багате олією, має специфічний мигдалевий запах, але на смак гірке і взагалі неїстівне.

Ще один низькорослий чагарник – степова або кущова вишня. Вона теж може утворювати суцільні зарості або рости в суміші з іншими кущами. Квітує у квітні-травні, а в другій половині літа розвиваються дрібні червоні соковиті ягідки. Вони їстівні, мають приємний, відсвіжуючий кислуватий смак. Раніше їх дуже широко використовували.

Значні зарості карагани, бобчука та наявність численних байрачних дібров – характерна риса українських степів у минулому та й тепер.

І якими б не були переваги чи недоліки запорізького краю, для козаків він був обітованою країною, що текла «млеком і медом», а серед самих козаків називалася «раєм божим на землі», незважаючи на весь жах його пустельності, літньої спеки, зимового морозу, жакливого безводдя, згубного вітру. Цей край був для них привабливим і рідним; вони почували себе вільними і всім задоволеними. А нашому поколінню слід задуматися, що волі в нас достатньо, але чомусь ми нічим не задоволені.

Степ козацької вольниці – це пам'ятник природи, який дуже дорогий нашому народу. Зі степом пов'язано все минуле нашої України, й особливо історія козацького життя [4, 32].

Степ – це поле, полите священною кров'ю наших предків, це історична братська могила, і килим квітів та трав, який покриває її, пов'язує нас з далеким і близьким минулим. Степ – це свідок нашої вікової боротьби за цю землю. То збережемо ж хоч залишки правічної природи – свідки життя і діянь наших предків!

Список літератури

1. Гоголь Микола. Тарас Бульба. – Переклад з російської. Видавництво Івана Малковича «А-ба-ба-га-ла-ма-га». Київ 1998. exlibris.org.ua/text/taras.bulba.html.
2. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIIIст. – Дн.: Видав. Дніпропетровського державного університету, 1997. – 176 с.
3. Молочна ріка – Диво природи – Мелітополь, 2002 -100 с.
4. Салюк А. Знай, люби, вивчай наш козацький край. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 39 с.

5. Рослинність УРСР//Степи, кам'янисті відслонення, піски. – К.: Наукова думка, 1973. – 428 с.
6. Хрестоматія з історії Дніпропетровщини: Навч. посібник для 5-11 кл. загальноосвітньої школи. - Дн.: ВАТ "Дніпрокнига", 2004. – 767 с.
7. Шеремет Л. Коли цвіте ковила// Суми і сумчани - 2003. -12 ч.
8. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у трьох томах. т. I. – К.: Наукова думка, 1990. – 591 с. exlibris.org.ua/cossacks/r102.html
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у трьох томах. т. I. – К.: Наукова думка, 1990. – 591 с. exlibris.org.ua/cossacks/r103.html
10. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Геогр. – істор. нарис. – Дн.: Промінь, 1989. – 141.
11. http://ru.wikipedia.org/wiki/Дикое_поле.

Олеся Лазаренко (Київ), старший науковий співробітник
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

Польськомовні епістолярії української шляхти XVII - початку XVIII століття (листування Б. Хмельницького, І. Мазепи)

Вивчаючи, реконструюючи і описуючи давню історію, сучасні дослідники використовують багатий джерельний матеріал – хроніки, літописи, актові записи і книги, статути, універсали. Ще однією групою документальних свідчень про старовину є щоденники й епістолярії. Це автентичні документи, які містять не тільки інформацію про ті чи інші події, висвітлюють історичну дійсність, в якій жили і творили адресанти, але також дають уявлення про постать самих авторів листів, змальовують і відтворюють їхній внутрішній світ, їхній світогляд, емоції та переживання.

Довгий час велися наукові дискусії щодо визначення, осмислення і коментування епістолярного матеріалу. Поставало питання: листи як писемні пам'ятки епохи – це зразки літературних творів, чи їх варто все ж таки трактувати як різновид документального чи актового джерела. Так, наприклад, російський вчений В. Сметанін розглядає епістолу виключно як історичне джерело інформації: «Епістолографія як спеціальна історична дисципліна вивчає листи не як особливий жанр літератури, а як своєрідне історичне джерело»¹. Однак з ним не погоджується, зокрема, український дослідник М. Назарук, який вважає, що кореспонденція належить до літературного жанру, оскільки має здатність викликати у читача естетичну рецепцію².

На нашу думку, новий і цікавий підхід у трактуванні і вивченні епістолярію запропонував В. І. Кузьменко, досліджуючи кореспонденцію українських письменників 20-50-х років ХХ ст. Він підкреслив поліфонічну природу епістолярію, акцентуючи на тому, що листування не може розглядатися крізь призму тільки однієї наукової дисципліни, як-от історії, мовознавства чи літературознавства: «Лист письменника (у нашому випадку – політичних діячів – О. Л.) – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби»³.

Листування певної епохи характеризується відповідними мовними зворотами і композиційною структурою, воно має свою особливу архітекtonіку, структуру і